

MUSTAFA REŞİD PAŞA

rev Paşa'nın çektiği muhafazakâr kesim karşısında oturtulması halinde doğru olabilir.

Mustafa Reşid Paşa'nın devletin bekasını büyük devletler arasındaki dengede görmesi dış siyasetin ana çizgisinin belirlenmesinde hayati bir önem taşır. Diğer devletlere nazaran İngiltere'nin ekonomik ve askerî üstünlüğüne inanmaktadır ve iktidarda bulunduğu sıralarda icraatına bu gerçek doğrultusunda yön vermiştir. Bu anlamda da İngiltere tarafından himaye edilir (Cevdet, IV, 59). Kırım savaşı sırasında ve savaşın sonra Fransa etkisinin hissedilir derecede artması söz konusu olduğundan iktidardan uzaklaştırılması kaçınılmaz olmuştur. Rusya'nın zararsız halde tutulması, bu iki devletin siyasetine itibar gösterilmesi yoluyla sağlanmaya çalışıldığından hem iç ve dış politikada hem devlet ricâli arasında İngiliz ve Fransız yanlı olma hali giderek artan bir şekilde kendini göstermiştir. Bu devletlerden birine dayanılması, özellikle şahsî ikbal kapısının da açılmasına yarayan bir hizipleşme olarak ağırlığını hissettirmeye başlamış ve imparatorluğun son dönemlerindeki çaresizlik aşamalarına kadar artan bir şekilde devam etmiştir. Reşid Paşa ile açılan yolun bu gidişin başlangıcını teşkil ettiği söylenebilir. Paşanın devlet politikası yanında şahsî ikbal için iş birliği içinde bulunduğu İngiliz elçisi Stratford Canning ile olan yakınlığı da buna bir delil şeklinde ileri sürülür.

Tanzimat'ın ilânı dışında 1848 mülteciler meselesindeki tutumu ve 1853 Kırım savaşında İngiltere ile Fransa'nın müttefik olarak kazanılması önemli başarılarındandır. 1856 Islahat Fermanı'nın Paris Antlaşması'nda zikredilmesine yaptığı tenkit Âli Paşa'ya duyduğu şahsî rekabet hissiyle abartılmıştır, zira böyle bir fermanın ilânına kendisi de olumlu bakmaktaydı. Bununla beraber onun fermanın içeriğiyle ilgili görüş ve tenkitlerindeki haklılık payı yüksektir. Mustafa Reşid Paşa, gayri müslim tebaaya tanınan hakların beklenenin ve gerekenin çok üstünde olduğu kanaatindeydi. Müslümanlarla olan dengenin âniden bozulmasını sakıncalı görür ve tepkilere yol açacağı hususunda uyarılarda bulunur. Bu bağlamda hıristiyanlara tanınan "müsâvât-ı kâmile" ve "âzâd-ı tam" üzerinde özellikle durmuştur. Paris Antlaşması metninde yer alan müsâvât-ı kâmile ifadesini siyasî haklar cümlesinden görür ve müslümanlarla hıristiyanlar arasında her hususta eşitlik bulunmasının devletin geleceğini tehlikeye sokacağını

ileri sürer. Gayri müslim halka tam serbestlik tanınmasını ise devletin 600 yıllık rengine tamamen zıt ve muhalif olan diğer bir renge sokacağı ve müslümanlarla hıristiyanlar arasında kavgalara yol açacağı öngörüsünde bulunmuştur. Gerçekten 1856 Islahat Fermanı'nın tatbiki sebebiyle çıkan meseleler ve çatışmalar Reşid Paşa'nın endişelerini haklı çıkarmıştır.

Devlet imkânlarının şahsî zenginlikler için istismar edilmesi Tanzimat ricâlinin önlemeye azmettiği ilkelerinden olmakla beraber bu hususta kendisinin de iyi bir örnek teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Saraya yaklaşıp nüfuz ve zenginlik sağlama temayülü dikkati çeker. Oğlu Ali Galib Paşa'nın damatlığı da bu anlamdadır. Şahsen sakin tabiatlı ve nazik, zeki ve yetenekli bir idareci olmakla beraber kendisine yapılanları unutmaz ve fırsat çıktıkça karşılık vermekten kaçınmazdı. Abdülmecid'in zayıf şahsiyeti ricâlin açık bir şekilde birbiriyle çekişmesine imkân vermiştir.

Mustafa Reşid Paşa, resmî yazışmanın sadeleştirilmesinde ve herkesin anlayacağı şekilde "kaba Türkçe" olarak yazılmasında (a.g.e., IV, 58, 72, 75) öncülük etmiştir. İki evlilik yapmış olan paşanın ilk eşi Mısır divan efendisinin kızı Emine Hanım'dır. İki yıl sonra zengince bir kadın olan, eniştesi Ali Paşa'nın hânesinden çıkma Âdile Hanım'la evlenmek üzere ilk eşinden ayrılmıştır. Mehmed Cemil (ilk eşinden), Mahmud Mazhar, Ahmed Celâl, Ali Galib ve Sâlih adlı beş oğlu olmuştur. Mehmed Cemil Paşa üç defa Paris sefirliğinde bulunmuştur. Küçük oğlu Sâlih Bey, Hariciye Mektûbî ve Âmedî kalemlerinde çalışmıştır. Âli ve Fuad paşalar dışında Ahmed Vefik Paşa'nın ve özellikle Cevdet Paşa'nın da hâmilğini yapmıştır. Devrin önemli isimlerinden Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi kendisinin önemli dayanaklarından biridir.

BİBLİYOGRAFYA:

J. Porter, *Turkey: Its History and Progress*, London 1854, II, 253-268; Cevdet, *Tezâkir*, IV, 23-24, 28-29, 40, 58-59, 61, 63, 72, 73, 75; Lutfî, *Târih*, VI, 36; Reşid Paşa *Merhumun Bazı Âsâr-ı Siyâsiyyesi*, İstanbul 1305; Mehmed Selâhaddin, *Bir Türk Diplomatinin Evrâk-ı Siyâsiyyesi*, İstanbul 1306; Ed. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat* (trc. Ali Reşad), İstanbul 1328, tür.yer.; Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, s. 75-87; Ali Rıza – Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız* (haz. Fahri Çetin Derin), İstanbul 1977, I, 35-38; Ali Fuat [Türkgeldi], *Ricâli Mühimme-i Siyâsiyye*, İstanbul 1928, s. 6-55; a.m.f., *Mesâli-i Mühim-*

me-i Siyâsiyye (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987, I-III, tür.yer.; Cavit Baysun, "Mustafa Reşid Paşa", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 709, 723-746; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, tür.yer.; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, İstanbul, ts. (Güven Yayınevi), tür.yer.; *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*, Ankara 1987; Bayram Kodaman, *Les ambassades de Moustapha Réchid Pacha à Paris*, Ankara 1991; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, tür.yer.; Yüksel Çetin, *Hüsrev Mehmet Paşa, Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri: 1756-1855* (doktora tezi, 2005), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ercümen Kuran, "Reşid Paşa", *İA*, IX, 701-705; E. J. Zürcher, "Reşid Paşa", *EP* (Ing.), VIII, 484-486.

KEMAL BEYDİLLİ

MUSTAFA SABRİ EFENDİ

(1869-1954)

Osmanlı şeyhülislâmı.

12 Rebülevvel 1286'da (22 Haziran 1869) Tokat'ta doğdu. Öğrenimine memleketinde başladı. On yaşında hâfızlığı bitirdi, İslâmî ilimlerde Zûniyezâde Ahmed Efendi'den icâzet aldı. Ardından Kayseri'de Divrikli Mehmed Emin Efendi'nin derslerine devam etti. Bir süre sonra İstanbul'a gidip meşihat-ı İslâmiyye'de ders vekili Gümülcinelî Ahmed Âsım Efendi ile Mehmed Âtîf Efendi'nin öğrencisi oldu. Ahmed Âsım Efendi'nin kızı Ulviye Hanım'la evlenip İstanbul'a yerleşti. Genç yaşta ruûs imtihanını kazanarak Fâtih Camii müderrisliğine tayin edildi (1890). 1896 yılında Beşiktaş Âsâriye Camii imamlığına getirildi. İki yıl sonra II. Abdülhamid'in katıldığı huzur derslerine en genç üye sıfatıyla iştirak etti. 1899-1904 yılları arasında Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nde "hâfız-ı kütüb" olarak çalıştı, bu sırada Köse Niyazi Efendi'den kırat ilmi okudu. Medresetü'l-vâizin'de tefsir, Medresetü'l-mütehassısın ile Süleymaniye Medresesi'nde hadis müderrisliği yaptı ve Tedkîk-i Müllefat-ı Şer'iyye'nin kurucuları arasında yer aldı. Cem'iyyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin reisliğine seçildi ve bu cemiyetin çıkardığı *Be'ânülhak* adlı dergide başyazar sıfatıyla makaleler yazdı. Bir dönem Silistre müftülüğü yaptı. *Pe-yâm-ı Sabah*, *İkdam*, *Yarın* ve *Alemdar* gibi mevkutelerde yazılar kaleme aldı.

II. Meşrutiyet'in ilânının ardından Tokat mebusu olarak Meclis-i Meb'ûsan'a girdi. Siyasî hayatının başlangıcında İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne ilgi duymakla birlikte kısa bir müddet sonra bu harekete karşı mücadelede girişti. 1910'da Ahâlî Firkası'

nın, 1919'da üçüncü defa teşekkül eden Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucuları arasında yer alıp yöneticilik yaptı. İttihat ve Terakkî hükümetinin teşkilinin ardından Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na bağlı olanlar Bâbiâli Baskını'nda tutuklanınca Mustafa Sabri Efendi Mısır'a gitti (1913), oradan Romanya'ya geçti, fakat tutuklanıp İstanbul'a getirildi ve Bilecik'te ikamete mecbur edildi. Bu kararın kaldırılması üzerine İstanbul'a döndü. Ocak 1919'da Tokat mebusu seçildi ve 4 Mart 1919'da kurulan Damad Ferid Paşa hükümetinde şeyhülislâmlık yaptı. 6 Haziran 1919'da Paris Konferansı'na giden Damad Ferid Paşa'nın yerine sadrazamlığa vekâlet etti. Bu sırada Mustafa Kemal'in Sultan Vahdeddin tarafından geniş yetkilerle Anadolu'ya gönderilmesine karşı çıktı. Aynı yıl kabinenin düşmesi üzerine padişah tarafından Âyan Meclisi üyeliğine getirildi. 19 Şubat 1919'da kurulan ve Teâlî-i İslâm Cemiyeti'ne dönüşen Cem'iyet-i Müderrisin'in reisliğini yaptı, burada ikinci başkan olan İskilipli Mehmed Âtîf ve Said Nursi ile birlikte çalıştı. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'de üye olarak görev aldı. Yeniden teşkil edilen Damad Ferid Paşa kabinesinde tekrar şeyhülislâmlığa getirildi ve Şûrâ-yı Devlet reisliğine vekâlet etti (1920). Sevr Antlaşması'nın şartlarını görüşmek üzere padişah tarafından toplanan Şûrâ-yı Saltanat'a katıldı ve antlaşmanın imzalanmasını savunanlar arasında yer aldı. Ayrıca Anadolu'daki Millî Mücadele hareketine karşı tedbirler alınmasını önerdi ve teklifi kabul edilmeyince görevinden istifa etti (Eylül 1920).

Cumhuriyet'in ilânından sonra oğlu İbrahim'le birlikte 150'likler listesine alındı, tutuklanacağı sırada ailesiyle beraber İskenderiye'ye gitti, oradan Kahire'ye geçti (1922). 6 Şubat 1924'te dersiâmlık maaşı kesildi, 1 Haziran 1924'te vatandaşlıktan çıkarıldı. Mustafa Kemal Paşa'ya ve hükümetine muhalefet edip yurdunu terkettiği için Mısır'da tepkiyle karşılandı, İskenderiye ve Kahire sokaklarında sözlü satışmalara uğradı ve Mısırlı gazetecilerce alaya alındı. Mısır'ın çeşitli bölgelerinden gönderilen telgraflarda Mısır'dan hemen sınırdışı edilmesi istendi. Bunun üzerine yayımladığı bir makalede Mısır'a göç etmesinin arka planında dinî endişelerinin bulunduğunu söyledi. Hicaz Emîri Şerif Hüseyin'in daveti üzerine Mekke'ye gidip beş ay kaldıktan sonra ailesi iklim şartlarına intibak edemediğinden Mısır'a döndü. Ancak Mustafa Kemal Paşa ve Cumhuriyet

hükümeti aleyhinde yazılar yazdığı için Mısır halkı ve aydınlarının tepkisini çekmeye devam etti. Lübnan'a giderek burada Mısırlıların tenkitlerine cevap veren *en-Ne-kir 'alâ münkiri'n-ni'me mine'd-dîn ve'l-ihlâte ve'l-ümme* adlı kitabını neşretti. Ardından Romanya'ya geçti, burada da rahat edemeyince 1927 Nisanında kayınpederinin memleketi olan Gümülcine'ye gidip beş yıl ikamet etti. Bu sırada oğlu İbrahim Sabri ile birlikte çıkardığı *Yarın* adlı dergideki yazılarında İslâm dünyasının yöneldiği Batılılaşma hareketini şiddetle eleştirdi. Yunanistan Başbakanı Venizelos'un Ankara'ya gidip hükümetle yaptığı görüşmelerin ardından derginin yayımı durduruldu ve Gümülcine'den Batras'a gönderildi. Burada birkaç ay kaldıktan sonra, bir İslâm ülkesine iltica edebilmek için hükümetleri nezdinde aracılık yapmalarını sağlamak üzere şeyhülislâmlık ve mebusluk döneminden tanıdığı Arap dostlarına mektuplar yazdıysa da olumlu bir cevap alamadı. Atina'ya giderek Mısır büyükelçisinin yardımıyla Kahire'ye geçti (1932). Birkaç yıl sonra ailesiyle birlikte İskenderiye'ye gitti. Burada eşi ölünce Kahire'ye döndü ve uzun müddet kızıyla birlikte kaldı. Bu dönemde yazdığı eserler ve ilmi faaliyetleri ona Mısır'da yeniden itibar sağladı; âlimlerden pek çok dost edindi, evini bir okul haline getirdi. Mısır Evkaf Vezirliği bünyesinde kurulan Lecnetü'n-nühûz üyeliğine seçildi. *el-Kavlü'l-faşl* adlı eserini yayımlayınca onun Kahire'de yaşadığını öğrenen Mısır veliahdı kendisini sarayına davet edip iltifatta bulundu. *el-Ehrâm, el-Ahbar, Minberü's-şark, el-Feth, el-Hidâyetü'l-İslâmiyye, el-Câmi'atü'z-Zeytûniyye* gibi gazete ve dergilerde yazılar yazdı. Batılılaşma'nın etkisinde kalıp İslâm dinini Batı düşüncesi ve değerlerine göre yorumlayan Kâsım Emîn, Muhammed Ferid Vecdî, Muhammed Mustafa el-Merâgî, Muhammed Hüseyin Heykel, Ali Abdürrâzık gibi Mısırlı aydınların görüşlerini şiddetle eleştirdi. Devrin Arap tarihçilerinden Muhammed Abdullah Annân'ın Osmanlı Türkleri aleyhindeki asılsız iddialarına cevap vererek ileri sürdüğü tezleri çürüttü. Hıristiyanlık'ta olduğunun aksine İslâm'ın bilimle çatışmadığı fikrini ve kadınların belli şartlara göre örtünmesinin dinî yükümlülük olduğunu ısrarla savundu. 12 Mart 1954 tarihinde Kahire'de vefat etti; ölümüne basında geniş yer verildi. Cenazesine ilim ve siyaset adamlarının yanı sıra büyük bir kalabalık iştirak etti ve Abbâsiye'ye defnedildi.

Osmanlı Devleti'nin sona erişini üst düzeyde görevli bir kişi olarak idrak eden ve Batı medeniyeti karşısında İslâm medeniyetinin yıkılışını engellemek için gayret gösteren Mustafa Sabri Efendi hayatını bu düşüncesini gerçekleştirmeye yönelik ilmi, fikri ve siyasi mücadelelerle geçirmiştir. Bu amacı doğrultusunda müslümanlar arasında tartışma konusu olan problemlerin çözümüne katkı sağlamak için eserler yazmış, siyasi faaliyetlere girişmiş, İslâm dünyasında hâkim olan siyasi düzenleri tahlil ve tenkit etmiş, yahudilerle mason localarının tehlikeli sonuçlar doğuran faaliyetlerine dikkat çekmiştir. Siyasi görüş ve tavırları itibariyle Millî Mücadele hareketinin karşısında yer almakla (krş. Sarıkoyuncu, 13/39 [1997], s. 788-802) isabetsiz bir yol izlemiştir.

Dini-Felsefi Görüşleri. Mustafa Sabri Efendi kendi döneminde yaygın olan pozitivist, materyalist ve ateist akımların etkisiyle daha çok kelâm ve usûlü'd-dîn konuları üzerinde durmuştur. Dikkat çeken görüşleri şöylece özetlenebilir: Allah'ın varlığını ispatlayan en önemli delil Kur'an'da da sık sık işaret edilen gaye ve nizam delilidir. Evren hakkındaki bilimsel buluşlar bu delili beslemiş ve daha güçlü hale getirmiştir. Bunun yanında evrenin yaratılmış olduğunu vurgulayan hudûs ve imkân delilleri de rasyonel açıdan hâlâ geçerlidir. Kant'ın iddiasının aksine Allah'ın varlığı rasyonel bilgilerle kanıtlanabilir (*Mevkûfû'l-âkl*, II, 343-386). Bilinebilen varlıklar içinde sadece insanın irade sahibi olması maddeci ve tabiatçı felsefelerin temelsizliğini gösterir (*a.g.e.*, III, 63). Maddecilerin bilgiyi gözlem ve deneye münhasır kılıp akli istidlâli reddetmeleri doğrulanabilir temelden yoksundur; aksi takdirde mantık, felsefe ve matematik gibi rasyonel bilgiye dayanan disiplinleri de reddetmek gerekir. Maddecilerin, inkâr düşüncesini Allah'ı duyularla algılamamanın imkânsızlığına dayandırmaları da mantıkî bir temele oturmaz. Çünkü duyularla algılanmamak var olmama sonucunu gerektirmez. Allah'ın varlığı aleyhinde delil diye ileri sürülen evrim teorisi zan ve tahminlere dayanır (*a.g.e.*, II, 77-78, 276, 301-302). Ayrıca evrenin ezeli olmadığı ve maddede yaratma gücünün bulunmadığı yolunda ulaşılan yeni bilimsel bilgiler de maddeciliğin temelsizliğini kanıtlar mahiyettedir. Tabiatçılar, evrenin yaratıcısı ve yöneticisinin yerine şuursuz tabiatı koymakla ondaki planlı ve amaçlı düzenlenmeyi ve fâil illetin eserlerini ortadan kaldıramamıştır.

Vahdet-i vücûd telakkisi, “varlığı zorunlu olmayan kâinatı varlığı zorunlu olan Allah’a nisbetle yok hükmünde kabul etmek” şeklinde anlaşıldığı takdirde benimsenebilir, Allah-âlem ve Allah-insan ayırımını ortadan kaldıran anlayışlar ise kişiyi küfre götürür (*Mevkîfî'l-beşer*, s. 233). İnsanların sorumluluk doğuran fiilleri Allah’ın hükmü, iradesi ve yaratmasıyla meydana gelir. İlke olarak Allah’ın irade ettiği fiilleri kişinin istememesi ve yapmaması mümkün değildir. Bu bakımdan insan icbar altındadır. Zira insan pratikte istediğini yaparsa da bu yaptığı fiil Allah’ın dilediğinden başka bir şey değildir. Kul mecburdur, fakat mâzur değildir. Mâzur olmaması fiillerini pratikte iradesiyle yapmasından, mecbur olması ise Allah’ın kendisi hakkında dilediğinin dışına çıkamamasından dolayıdır. Mustafa Sabri Efendi, kazâ ve kader probleminin özünü teşkil eden “ef’âl-i ibâd” meselesinde gerçeğe en yakın görüşün Eş’ariyye’ye ait yorum olduğunu savunur ki bunu “cebirle birlikte tefvîz” şeklinde özetlemek mümkündür (*a.g.e.*, s. 38-51).

Nübüvvet inancını ulûhiyyete ve uhrevî sorumluluğa iman etmenin bir gereği olarak gören Mustafa Sabri Efendi, Allah’a ve âhirete inanan Batılı teist filozofların peygamberliğe olan ihtiyacı görememelerini şaşırtıcı bulur (*el-Kavlü'l-faşl*, s. 14, 154-159); onların nübüvveti felsefi bir problem saymalarının Hz. İsa’nın tanrılaştırılması inancından kaynaklanmış olabileceğini düşünür. Ona göre Ferîd Vecdî, Muhammed Abduh, Reşid Rızâ, Muhammed Mustafa el-Merâgî, Mahmûd Şeltût, Muhammed Hüseyin Heykel, Abbas Mahmûd el-Akkâd gibi yeni akılcılık okulu mensuplarına ait olup peygamberin dâhiliğine vurgu yapan nübüvvet yorumu nübüvveti ilâhî elçilik bağlamından çıkarıp insanî düzeye indirir (*Mevkîfî'l-âkl*, I, 29-30). Bunlardan bazılarının peygamberlerin gösterdiği hissî mucizeleri inkâr etmeleri Allah’ın irade ve kudretine olan imanı zedeleyici bir nitelik taşır; zira bu, evreni belli bir düzende yaratıp onun varlığını devam ettiren Allah’ın bu düzeni değiştiremeyeceği anlamına gelir. Ayrıca bu mucizelere Kur’an’da ve sahih hadislerde açıkça yer verilmiştir (*el-Kavlü'l-faşl*, s. 20-21, 90-98). Peygamber’in getirdiği dünyevî ilkeler insanlar arası münasebetlerin ana kaynağını teşkil eder. Bunların bir kısmını hukukun dışına itmek dinin ruhuyla bağdaşmaz (*Mevkîfî'l-âkl*, IV, 161-162, 281-291). Mustafa Sabri, dinî hayatı bayramlara indirgeyen bir anlayışın ortaya çıkmasından

yakınarak hıristiyanları taklit etmekten kaynaklandığını düşündüğü bu yaklaşımın dinin içini boşaltmak anlamına geldiğini belirtir.

Roma hukukunun başlangıçta İslâm hukukuna kaynaklık yaptığına ilişkin iddialar gerçeğe aykırıdır ve her iki hukuk sisteminin farklılıkları bunun açık delilidir (*a.g.e.*, IV, 304-305). İslâmî açıdan kadının örtünmesinin gerekmediğini iddia etmek bu konudaki açık emir ve hükümleri reddetmek demektir. Kâsım Emîn gibi bazı yazarların ileri sürdüğü iddianın aksine örtünmenin bilgisizlikle alâkası olmadığı gibi örtünme İslâmî bir emir olup başka kültürlerden intikal etmiş bir yaşama tarzı değildir (*a.g.e.*, I, 283-291, 487-488).

Mustafa Sabri Efendi, Batılılaşma hareketine karşı İslâmî inanç ve değerleri savunan çağdaş İslâm düşünürleri arasında yer alır. Özellikle Immanuel Kant’ın rasyonel bilgiyi teolojik alandan dışlamasını eleştirmesi, evrim teorisinin gözlem ve deneye dayanmadığını vurgulaması ve inanç konularının bilimsel bilgilerle temellendirilme yönteminin yanlışlığını belirtmesi dikkat çekicidir. Bununla birlikte muhtemelen çok değişken ve sıkıntılı hayat mücadelesinin de etkisiyle kader konusunda yetiştirdiği kültürün aksine cebre yaklaşan bir telakkiyi benimsemiş, sert tabiatı ve başlangıçtaki siyasi faaliyetlerinin sevgiyle muhaliflerini eleştirirken yer yer aşırılığa kaçmış ve bazan haksız suçlamalarda bulunarak yanlış sonuçlara varmıştır.

Eserleri. 1. *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*. Mûsâ Cârullah Bigî’nin cehennem azabının ebedî olmadığını savunan *Rahmet-i İlahiyye Burhanları* adlı eserine reddiyedir (İstanbul 1335; nşr. Sibel Dericioğlu, İstanbul 1998). Ömer H. Özalp her iki eseri ve Mûsâ Cârullah’ın *İnsanların Akide-i İlahiyelerine Bir Nazar* adlı küçük çalışmasını sadeleştirerek birlikte yayımlamıştır (İstanbul 1996). 2. *Dinî Müceddidler yahut Türkiye İçin Necat ve İtilâ Yollarında Bir Rehber*. “Yeni müslümanlar” adını alan Haşim Nahit ve arkadaşlarının İslâm’da reform yapılması gerektiğine dair görüşlerine karşı yazılmıştır (İstanbul 1341, 1969, 1987, 1994). 3. *en-Nekîr ‘alâ münkirî’n-nîme mine’d-dîn ve’l-hilâte ve’l-ümme*. Çağdaş İslâm siyaset düşüncesi ve hilâfet-siyaset ilişkisiyle ilgili konuları ihtiva eder (Beyrut 1924). Mustafa Hilmi’nin Mustafa Sabri Efendi’nin siyasi görüşlerini inceleyen *el-Esrârü’l-hâfiyye verâ’e ilğâ’i’l-hilâfeti’l-‘Oşmâniyye* adlı kitabın içinde de yayımlanan eser (İskenderiyye 1989) Ok-

taf Yılmaz tarafından *Hilâfetin İlğasının Arka Planı* adıyla Türkçe’ye çevrilmiştir (İstanbul 1996). 4. *Mes’eletü terceme-ti’l-‘Kur’ân*. Namazda Kur’an’ın Türkçe meâlinin okunması teşebbüslerini savunanlara karşı bir reddiye olan eseri (Kahire 1932) Süleyman Çelik *Kur’an Tercümesi Meselesi* adıyla Türkçe’ye çevirmiştir (İstanbul 1993). 5. *Mevkîfî’l-beşer tahte sultâni’l-kader*. Kader ve irade hürriyetine ilişkin görüşlerin tartışıldığı eserde insanın irade açısından icbar altında bulunduğu ileri sürülür (Kahire 1352). Eseri İsa Doğan *İnsan ve Kader* adıyla tercüme etmiştir (İstanbul 1989). 6. *el-Kavlü’l-faşl beyne’llezîne yû’minûne bi’l-ğayb ve’llezîne lâ yû’minûn*. *Mevkîfî’l-‘aql* adlı hacimli eserinin özeti mahiyetinde olup pozitivistizmin yayılmasından sonra İslâm dünyasında nübüvvet, hissî mucizeler, kıyamet âlemleri ve âhret konularında yapılan yanlış yorumların eleştirisini kapsar (Kahire 1361, 1407/1986). 7. *Mevkîfî’l-‘aql ve’l-‘ilm ve’l-‘âlem*. Usûlü’l-dîne dairdir. Allah’ın varlığına ilişkin deliller, vahdet-i vücûd, bilim-din ve bilim-akıl münasebeti, nübüvvet ve âhret inancının delilleri, İslâm’a göre din-siyaset ilişkisi gibi konuları içerir (I-IV, Kahire 1369; Beyrut 1981). Eserin, müellifin oğlu İbrahim Sabri tarafından yapılan Türkçe tercümesi henüz yayımlanmamıştır.

Mustafa Sabri’nin çeşitli dergi ve gazetelerde neşredilen çok sayıda makalesinden bir kısmı derlenerek kitap haline getirilmiştir. 1. *İslâm’da İmâmet-i Kübrâ*. Hilâfet ve siyaset konularında *Yarın* gazetesinde çıkan bir dizi yazıdan oluşmuştur. Eserde Ali Abdürrâzık’ın yazdığı, Ömer Rıza Doğrul’un *İslâmiyet ve Hükümet* adıyla Türkçe’ye çevirdiği (İstanbul 1927) *el-İslâm ve usûlü’l-hükûm* (Kahire 1925) adlı kitaptaki görüşler eleştirilmektedir. 2. *Savm-ı Ramazân*. *Yarın* gazetesinde tefrika edilmiş olup oruç tutmak yerine fide verilmesini öneren Süleyman Nazif’e reddiyedir (Gümölcine 1927-1928). 3. *Dîn-i İslâm’da Hedef-i Münâkaşa Olan Mesâil*. Müellifin *Beyânülhak* dergisinde yayımlanan sosyal ve ekonomik içerikli dinî makalelerinin bir araya getirilmesinden ibarettir. Osman Nuri Gürsoy tarafından sadeleştirilerek *İslâm’da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler* adıyla neşredilmiştir (İstanbul 1974). 4. *Qavlî fi’l-mer’ê ve muqârenetüh bi-aqvâli muqallideti’l-ğarb*. *el-Feth* dergisinde çıkan müellifin bir dizi makalesinin derlenmesinden oluşmuştur (Beyrut 1410/1990). Eserde, İslâm dininin kadınların örtünmesi ve ev-

lilikleriyle ilgili hükümleriyle Batı kültürünün kadınlara dair anlayışının birbirine uymadığı tezi savunulur. Mustafa Yılmaz kitabı *Kadınla İlgili Görüşüm ve Bu Görüşün Batı Taklitçisi Sözlerle Karşılaştırılması* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (Konya 1994).

Mustafa Sabri Efendi'nin hayatı, siyasi faaliyetleri ve dinî görüşleri Müfrih Süleyman el-Kavsi tarafından araştırma konusu yapılmış ve *eş-Şeyh Mustafa Şabrî ve mevkîfûh mine'l-fikri'l-vâfid* adlı hacimli bir eser hazırlanmıştır (Riyad 1418/1997). Ayrıca Mehmet Melih Yılmaz'ın *Mustafa Sabri'nin Kadına Bakışının Kur'an Bağlamında Değerlendirilmesi* adlı çalışması (1998, yüksek lisans tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ali Sarıkoyuncu'nun, "Şeyhülislam Mustafa Sabri'nin Millî Mücadele ve Atatürk İnkılapları Karşıtı Tutum ve Davranışları" adlı makalesi (bk. bibl.) ve Mehmet Aksoy'un *Be-yânü'l-Hak ve Mustafa Sabri* isimli araştırması (Ankara 1989) mevcuttur. Bu yazılarda Millî Mücadele hareketine karşı takındığı tavır ve tutumlarından ötürü şiddetle eleştirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfû'l-akl*, Kahire 1369, I, 2, 23, 29-30, 51-52, 82, 98-102, 283-291, 468-473, 475-488; II, 77-78, 205-272, 276, 301-302, 343-386; III, 63; IV, 161-162, 281-291, 304-305, 429; a.m.f., *en-Nekir 'alâ münkiri'n-ni'me*, Beyrut 1324, s. 11-25, 98, 111-122, 166, 168, 172-179, 183-184; a.m.f., *Ḳavli fi'l-mer'e*, Beyrut 1990, s. 25-28, 53-68; a.m.f., *Mevkîfû'l-beşer tahte sultâni'l-kader*, Kahire 1352, s. 38-51, 233; a.m.f., *el-Kavlü'l-faşl*, Kahire 1361, s. 14, 20-21, 90-98, 154-159; Ebülulâ Mardin, *Huzur Dersleri* (nşr. İsmet Sungurbey), İstanbul 1966, II-III, 350-352; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara 1972, s. 254-264; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1981, IV, 251; Enver el-Cündî, *A'lâmü'l-karnî'r-râbî 'aşer el-hicrî*, Kahire 1981, s. 245-267; Muhammed Muhammed Hüseyin, *el-Hitticâhâtü'l-vatâniyye fi'l-edebi'l-mu'âşır*, Beyrut 1407/1986, II, 74-84; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul 1987, II, 261-293; Mustafa Hilmi, *el-Esrârü'l-hafîyye verâ'e ilgâ'i'l-hilâfeti'l-Osmâniyye*, İskenderiye 1409/1989, s. 21-110; Muhammed Harb, *el-Osmâniyyûn fi't-târih ve'l-hadâre*, Dimaşk 1989, s. 289-308; Orhan Koloğlu, *Türk Çağdaşlaşması*, İstanbul 1995, s. 250-258; Müfrih b. Süleyman el-Kavsi, *eş-Şeyh Mustafa Şabrî ve mevkîfûh mine'l-fikri'l-vâfid*, Riyad 1418/1997, s. 63-132, 323-478, 599-620; Sina Akşın, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Ankara 1998, I, 374-376, 436-438; Ahmet Akbulut, "Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Görüşleri", *İslâmî Araştırmalar*, VI/1, Ankara 1992, s. 32-43; Ali Sarıkoyuncu, "Şeyhülislam Mustafa Sabri'nin Millî Mücadele ve Atatürk İnkılapları Karşıtı Tutum ve Davranışları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIII/39, Ankara 1997, s. 787-812.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

MUSTAFA SÂDİK er-RÂFİİ

(مصطفى صادق الرافعي)

Mustafâ Sâdik b. Abdirezzâk b. Saîd
b. Ahmed b. Abdilkâdir er-Râfîî
(1881-1937)

Mısırlı edip, şair ve yazar.

Kuzey Mısır'daki Kalyûbiye şehrinin Beh-tim köyünde doğdu. Ailesi Trablusşam şehrinde olup soyu Hz. Ömer'e dayanır. Büyük dedesi Şeyh Abdülkâdir, Mısır'da tahsil gördüğü sırada Halvetî şeyhi Mahmûd el-Kürdî'nin kendisine, "Sen ilim sancağını yükseltenlerden (râfi) olacaksın" demesi üzerine ailede Râfîî nisbesini ilk alan kim-sedir. Ailenin önceki nisbesi Beysarî'dir. Babası Abdürrezzâk er-Râfîî, Mısır'ın çeşitli bölgelerinde şer'iyye mahkemesi kadılığı yapmış ve Tanta'da vefat etmiştir.

İlk dinî bilgileri babasından öğrenen ve özel hocalardan ders alan Mustafa Sâdik'in gördüğü tek resmî öğrenim ilkokuldan ibarettir. İlkokuldan mezun olduğu yıl yakalandığı tifo hastalığı kalıcı bir ses kısıklığı ile kulak tıkanıklığına ve ileriki yıllarda sağırılığa sebep olmuştur. Daha sonra babasının zengin kütüphanesinde kitap okuyarak kendini yetiştirdi. Ayrıca Batı dillerinden Arapça'ya tercüme edilmiş edebiyat, felsefe ve ahlâka dair eserleri okuyup belli başlı yazarlarla bunların fikrî temayülleri, özellikle Fransız edebiyatı hakkında zengin bir birikime sahip oldu. Kesintisiz olarak sürdürdüğü okuma ve yeteneği sayesinde klasik Arap dilini mükemmel bir şekilde kullanan Mustafa Sâdik, henüz otuz yaşındayken *Târîhu âdâbi'l-'Arab* gibi üslup ve içerik bakımından orijinal bir eser ortaya koymayı başardı. 1899'da Talha Şer'iyye Mahkemesi, iki yıl sonra da Tanta Hukuk ve Ceza Mahkemesi (el-mahkemetü'l-ehliyye) kâtipliğine getirildi. Sonuncu görevi hayatının sonuna kadar devam etti. 10 Mayıs 1937'de bir kalp krizi sonucu öldü ve Tanta'daki aile kabristanına defnedildi.

Râfîî teliflerinde edebî üslûbu tercih ettiği bilimsel konuları da zengin teşbih, mecaz, istiare, kinaye gibi mâna sanatları ve tıbak, tevriye, seci, cinas gibi lafız sanatlarıyla süslemiş, dolayısıyla üslûbu kapalı ve anlaşılmasız hale gelmiştir. Bu sebeple ilmî ve edebî birikimi olmayanların onun eserlerini anlaması kolay değildir. Üslûbunun zorluğunu kendisi de fark ederek *Hadîşü'l-kamer* adlı eserinde bazı kelime ve ifadeler için açıklayıcı dipnotları koyma mecburiyetinde kalmıştır.

Yazarlık hayatına şiirle başlayan Râfîî ilk yıllarda "Ömerî", "Fârûkî", "Necm" gibi takma adlar kullanmış, olgunluk dönemine girince kendi adını koymakta bir sakınca görmemiştir. Onun *es-Sehâbü'l-ahmer*, *Hadîşü'l-kamer*, *Resâ'ilü'l-ahzân*, *Evrâku'l-verd* gibi edebî denemelerinde bir tür mensur (serbest) şiir üslûbu hissedilmektedir.

Eserleri. 1. *Dîvânü'r-Râfîî* (I-III, Kahire 1903-1905). Divanda medih, tasvir, gazel, nesîb, hikmet, mersiye gibi klasik temalar işlenmiştir. Eser daha sonra Üsâme M. Seyyid tarafından tahkiki ve şerhi yapılarak tekrar yayımlanmıştır (Beyrut 1414/1993). 2. *Dîvânü'n-nazarât*. İlk cildi 1908'de Kahire'de yayımlanan, II. cildi ise henüz neşredilmemiş bulunan divanda vatan şiirleri, tabiat tasvirleri ve hâtıralar gibi temalara yer verilmiştir. Râfîî, 1907'de yazdığı *Meleketü'l-inşâ* adlı eserinden bu divanına bazı inşâ örnekleri almıştır. 3. *Târîhu âdâbi'l-'Arab*. Üç ciltten oluşan eserin I. cildinde "edeb" kelimesinin anlam gelişimiyle diller ve Arap dili, rivayet ve râviler etrafında çeşitli konular ele alınmış (Kahire 1911), II. cilt Kur'an-ı Kerim'in i'câzı ve Hz. Peygamber'in belâgatıyla ilgili meselelere ayrılmıştır (Kahire 1914). Eserin III. cildinde Arap şiirinin tarihi, ekolleri, çeşitleri, muallakât ve şairleri, Endülüs edebiyatı, müteahhir şairlerin çok önem verdiği bazı lafız sanatları incelenmiştir (Kahire 1941; I-III, Beyrut 1394/1974). 4. *Hadîşü'l-kamer* (ayla sohbet) (Kahire 1912; Sûse 1988). 1912'de Lübnan'a seyahati esnasında Bihamdûn'da tanıştığı, güzelliğine hayran kaldığı, şiirini övdüğü ve kendisine "es-sehâbü'l-ahmer" lakabını verdiği hıristiyan bir Arap kıza için edebî üslûpta inşâ numuneleri olarak yazılmış olup mensur şiir biçimindedir. 5. *İ'câzü'l-Kur'an** (Kahire 1914). *Târîhu âdâbi'l-'Arab*'ın II. cildinin bazı değişikliklerle müstakim olarak basılmasından meydana gelmiştir. Eserde Ebû Süleyman el-Hattâbî'nin *Be-yânü*

Mustafa
Sâdik
er-Râfîî